

RUSKÝ MODEL "ODCHODU OD MOCI"

Ivo Pospíšil

Restrukturace mocenských poměrů ve světě, která započala na sklonku 80. let 20. století, se týkala a týká především šestiny světa, tj. území bývalého Sovětského svazu, resp. jeho podstatné části, tzv. Společenství nezávislých států, jehož určujícím prvkem zůstalo Rusko. Výsledky posledních parlamentních voleb, pro některé překvapivé, mohou vést k zamyšlení nad tím, jakou úlohu zde má moc a jaké je její tradiční chápání. Užitečným zdrojem informací může být a je ruská literatura, která má polyfunkční ráz: jak známo, suplovala často filozofii a celý politický život, který byl za samoděržaví značně omezen. Vztah Rusů k moci ostatně charakterizoval ve známých paradoxech Nikolaj Berd'ajev, když ve spisku *Duše Ruska* napsal: "Rusko je nejnestátotvornější, nejanarchičtější země na světě. A ruský národ je nejnepolitičtější národem, který nikdy neuměl uspořádat svou zem. Všichni naši ruští, národní spisovatelé, myslitelé, publicisté byli nestátotvorní, svérázní anarchisté. Anarchismus je zjevení ruského ducha a byl v různé míře vlastní našší krajní levici i pravici. Slavjanofilové a Dostojevskij jsou ve své podstatě stejní anarchisté jako Michail Bakunin nebo Kropotkin. Tato anarchistická ruská povaha se geniálně ztělesnila v náboženském anarchismu Lva Tolstého [...] Nikdo nechtěl moc, všichni se moci báli jako nečisté síly. A naše pravoslavná ideologie samoděržaví je také projevem nestátotvorného ducha, odmítnutím národa a společnosti vytvářet národní život."¹ Jak došel tento znalec ruského myšlení a ruské literatury k tomuto závěru, když na druhé straně říká, že Rusové vždy chránili svůj stát a byli ochotni pro jeho zachování omezit nebo fakticky zlikvidovat individuální svobodu? Zárodky tohoto vztahu k moci, k jejímu odmítnutí a zároveň zbožnění najdeme již v nejstarší ruské literární památce - Nestorově letopisu *Pověstí vremenných let*. Vznik raného ruského státu je tu vyložen takto (v moderním překladu Světlý Mathauserové, kompletní překlad pořídil v 60. letech 19. století K. J. Erben): "Léta 859 Varjagové ze zámoří vybírali daň od Čudů i od Slověnů, Meranů, od Vesů i od Krivičů; a Chazaři brali daň od Poljanů, Severjanů a Vjatičů, z každého ohniště po veverce a po lasičce...Léta 862 vyhnali Varjagy za moře, odepřeli jim daň a počali si sami vládnout; ale nebylo

¹ Berd'ajev, N.: *Duše Ruska*. Brno 1992, s. 14-15.

u nich práva, povstal rod proti rodu, byly mezi nimi rozbroje a bojovali proti sobě navzájem. Řekli si mezi sebou: Nalezněme kněžete, který by nám vládl a soudil podle práva. Odebrali se za moře k Varjagům, k Rusům; neboť ti Varjazi se nazývali Rusi, jako jiní se nazývají Švédové, jiní opět Normani a Anglané a ještě jiní Gotové; tak i tito. I řekli Rusům Čudové, Slované, Kriviči i Vesové: Země naše je veliká a oplývá vším, ale není v ní řádu. Pojďte k nám za kněžata a vládněte nám. Sebrali se tři bratři se svými rody, vzali s sebou všechny Rusy a přišli. Nejstarší Rjurik se usadil v Novgorodě, druhý, Sineus, na Běloozere a třetí, Truvor, v Izborsku. A od těch Varjagů dostala jméno Ruská země; Novgorodci jsou lidmi varjažského rodu, ale dříve to byli Slovaé.² O pravdivosti slov letopisce můžeme pochybovat, tedy spíše o tom, že se to stalo právě takto, ale další děje a zejména onomastika nás přesvědčuje, že okolnosti vzniku prvního státu východních Slovanů byly popsány relativně přesně. Jméno "Rus" přejali východní Slované z finštiny (ruotsi; toto slovo stojí u kolébky obou frekventovaných kořenů "rus" a "ros", resp. "ross"). Pojem "varjag" nebo "Varjag" je obdobou severogermánského slova "vaering", které označovalo člena válečnické družiny ("var" = vojenská přísaha, závazek). Jsou tedy varjagové místní obdobou Normanů nebo vikingů, které dobře známe ze západní Evropy (viz Normandie, bitva u Hastingsu r. 1066). Skandinávského původu jsou, jak známo, jména prvních rurikovských knězat (Rurik nebo Rjurik, pův. Hrörekr, Sineus, pův. Signiutr, Oleg, pův. Helgi, Olga, pův. Helga), skandinávského původu jsou i jména členů kněžského doprovodu zapsaná ve smlouvách s byzantskými Řeky (Ruald, Vermud, Istr, Rulav atd.). Antinormanská a normanská teorie vzniku ruského státu, které se sváří od 18. století, se nyní spíše syntetizují: i když nelze trvat na tom, že první stát východních Slovanů založili výlučně Skandinávci, přesto nelze odmítnout nevyvratitelné doklady zachované v jazyce.³

Z faktů, které se týkají jakoby "cizího" původu ruského státu, vycházejí koncepte, které zvýrazňují necht' Rusů k moci, resp. jejich "odchod od moci" či rezignaci na moc. Tento postoj lze charakterizovat tak, že z historických faktů vznikl "mýtus", který již sám o sobě modeloval a do značné míry předurčoval mnohdy demonstrativní postoj Rusů k otázce moci. Odvrácenou stranou tohoto "odchodu od moci" a odmítnutí moci je ovšem snaha svěřit se do moci někoho jiného. Paternalistický princip stojí tak u zrodu ruského samoděržaví:

² Povídky o staré Rusi. Uspořádala, přeložila a obrazovou přílohu vybrala Světlá Mathauserová. Odeon, Praha 1984, s. 37.

³ Macúrek, J.: Dějiny východních Slovanů (do doby Petra Velikého). 1. díl. Praha 1947, s. 38n.

faktem zůstává, že v raném středověku mělo spíše charakter nepsané dohody, později se jeho despotické rysy prohloubily, zejména v souvislosti se "sbíráním ruských zemí" z nového moskevského centra a zvláště - jen zdánlivě paradoxně - za Petra I. Představa hodného "otce", který drží veškerou nezpochybnitelnou moc, fungovala již jen jako teoretický princip, stejně jako iluze o vztahu prostého lidu a panovníka (gosudara). Z patrných rozdílů v pojmání autokracie za Kyjevské Rusi a později vycházejí i protipetrovské názory slavjanofilů a konečkonců i představy křesťanských socialistů, kteří v návratu k občině ("miru") viděli ruskou šanci, jak se vyhnout absolutistickému feudalismu i kořistnickému kapitalismu, jimiž prošla ostatní Evropa. Nicméně ruské odmítání západního parlamentarismu a demokracie parlamentního typu vychází právě z "odmítání moci" a ze svěřování moci jednomu Bohem vyvolenému jedinci - skřípání v mechanismech demokracie, korupce apod. tomuto pojetí nahrávají. Sám A. S. Puškin, jehož jistě nelze podezřít z fanatického aziatství, mluví v této souvislosti o demokracii amerického typu jako o "tyranii většiny". Korespondence A. S. Puškina svědčí o tom, že v carovi (Mikuláši I.) viděl otce a zpovídal se mu. Tuto společenskou etiku vlastně naplňuje i Mikulášův vztah k básníkovi a snaha o jeho podřízení dvoru, na němž Puškin vykonával od návratu z vyhnanství a z Michajlovského funkci podkomořího s povinností zúčastňovat se dvorských slavností a ceremoniálů a nosit uniformu. Příznačný je první kontakt obou mužů v době, kdy byl Puškin ještě na rodovém statku ve vesnici Michajlovskoje. Tehdy se básník obrací na cara s prosbou, aby se mohl vrátit do Petrohradu nebo Moskvy. Car milostivě souhlasil a v rozhovoru, v němž básníkovi samozřejmě otcovsky tyká jako dítěti, se samozvaně pasuje na jeho cenzora. Všechno, co Puškin napsal, musel pak předkládat přímo carovi nebo šéfovi III. oddělení carské tajné policie Benkendorfovi jako zprostředkovateli. Tím mu bylo vlastně uděleno privilegium, neboť jeho cenzor stál nad běžnou cenzurou, na kterou si Puškin carovi často stěžoval. Nepochybně tehdy i o sto let později v případě Stalinově sehrálo podstatnou úlohu "přečeňování" literatury, která v Rusku fungovala jako morální autorita.

Rušť carové byli ve své většině dosti vzdáleni obrazu hodných otců, ale přesto sami pocít'ovali nutnost vrátit se - byť jen v náznaku - k tzv. odchodu od moci. Známá je legenda o předstírané smrti cara Alexandra I., který měl být nahrazen mrtvým dvojníkem a sám dožít v ústraní poustevny nebo - jak se tvrdí - odcestovat lodí do Anglie. S tím spojená "ruská pasivita", nechut' usilovat o moc a držet moc se projevuje v erbovním díle ruského myšlení - v Gončarovově románu Oblomov. Důraz na kontemplativní nečinnost pramení patrně z hlubin východního myšlení a přenáší se na Rus pravděpodobně via Byzanc z gnóse, pro niž jsou představy, jako "být kolemjdoucím" a "vystoupit ze světa", charakteristické. Ruská literatura nám zachovala gesta, která jsou

s "odchodem od moci" archetypálně spojena. Najdeme je mimo jiné v díle Nikolaje Semjonoviče Leskova (1831-1895), zmíněného Ivana Alexandroviče Gončarova (1812-1891), Lva Nikolajeviče Tolstého (1828-1910) a Fjodora Michajloviče Dostojevského (1821-1881). V Leskovově povídce Nezištní inženýři (*Inženery bessrebnniki*, 1887) se hlavní postava zřídka funkce a společenského postavení: představy o "světské marnosti", které mají v Rusku svůj předobraz v starozákonní knize Kazatel, se projevují již v 18. století v díle básníka a dramatika Alexandra Petroviče Sumarokova (1717-1777). Lev Tolstoj odchází od práce umělce, zřídka se života ve "vyšší společnosti", snaží se značně teatrálně přiblížit mužikovi. Postoj tolik kritizovaný například věcným T. G. Masarykem nemůže být však poměřován evropskými měřítky, ale vnitřní ruskou situací, neboť "odchod od moci" nebo "zřeknutí se moci" se postupně staly společenskou a mravní etiketou, něčím, co se pocít'ovalo jako nutné a čím se deklarovala příslušnost k určitému národnímu duchovnímu okruhu.⁴

Rozpor mezi držetím moci, ovládnutím lidí a cestou k duchovnímu cíli je nejostřeji formulován v Legendě o Velikém Inkvizitorovi, která je součástí románu F. M. Dostojevského Bratři Karamazovovi. Kristus představuje onen bezmocný duchovní princip, Veliký Inkvizitor naopak "vůli k moci", kterou lidé vyžadují nebo si vyžádají; ta však předpokládá vzdát se absolutních dimenzí duchovního ideálu.⁵ Člověk je stále blíže zvrácení než božskému principu, kompromis toto pojetí "odchodu od moci" nezná.

Pozoruhodné je, jak se "odchod od moci" jako emblém ruského přístupu a ruské mentality realizuje v dějinách. Dekabristé chtěli uchopit moc, ale již sám počátek akce se nesl spíše jen ve znamení deklarovaného odporu a připravenosti k dohodě s panovníkem. Po porážce se k carovi obraceli jako k otci a prosili za odpuštění, vypovídajíce vše o přípravách povstání a o svých spolupojovnících: snad více než zbabělost a podlost se v tom zračí podlehnutí oné etiketě, o níž byla řeč⁶ a kterou brilantně vystihl Fjodor Ivanovič Tjutčev (1803-1873) v básni 14. prosince, 1825. Později se připravenost vrátit se do Ruska připisuje revolucionáři Alexandru Gercenovi (1812-1870). Důvěra k moci se ovšem projevila i ve 20. století: po Říjnové revoluci v návratu řady původních emigrantů, ještě později v směnověchovském hnutí a po druhé světové

⁴ Viz naši monografii *Proti proudu. Studie o N. S. Leskovovi*. Brno 1992, 101 s., a studii *Individualita a proud: Lev Tolstoj a moderna*, in: *Problémy ruskej moderny*. Nitra 1993, s. 95-103.

⁵ *Dostojevskij, F. M.*: *Polnoje sobranije sočinenij v tridcati tomach*, t. 14, část druhá, kniha pátá, s. 224-240.

⁶ *Nečkina, M. V.*: *Dviženije dekabristov 1-2*. Moskva 1955.

válce v masové touze emigrantů dostat sovětský pas a přestovat "sovětské vlastenectví".⁷ Polský literární vědec Tadeusz Klimowicz píše o podobných reakcích ruských spisovatelů, kteří po Říjnové revoluci zůstali doma.⁸ Někteří psali prosebné dopisy vedení Svazu sovětských spisovatelů, jiní se obraceli přímo ke Stalinovi. Je pozoruhodné, že takoví autoři, jako nositel Nobelovy ceny Boris Pasternak nebo Michail Bulgakov, považovali například Stalinův telefonát za životní událost emblematického, osudového významu. Stalin v mnoha případech hrál úlohu otce, kterému byla z vyšší vůle svěřena moc. Takto se jeví například pokusy selského básníka Kljujeva psát ještě z vyhnanství oslavné verše na Stalina, nebo Mandelštamova óda na Stalina. Stalin jako rodný otec funguje také v publicistických vystoupeních Maxima Gorkého po návratu do SSSR.

Dvojaký vztah k moci, v němž motiv "odchodu od moci" je pouze lícem mince, jejíž rub tvoří úplně odevzdání se do rukou moci, často do moci jediného člověka, do značné míry jako etické gesto a dominantní etiketa chování a jednání spouštěl konkrétní kroky konkrétních postav v ruských dějinách jako výsledek etického tlaku modelové situace, jako projev autosugesce, jejíž kořeny tkví hluboko v ruské minulosti a v poloze Ruska na křižovatkách kultury a myšlení Evropy a Asie. Ruská zkušenost s "odchodem od moci" je přirozeně nejen záporná: vypovídá totiž o špatných zkušenostech člověka s mocí, jíž se nechce "ušpinit", i když paradoxně dospívá k řešení, které jen napomáhá plnému projevení jejích zlých stránek, ale také jí dává možnost se plně odhalit a demaskovat svou pravou tvář. Na tuto dvojakost a potměšitou ambivalenci ruského "odchodu od moci" nelze při jeho oprávněné kritice zapomenout.

⁷ Putna, M. C.: Rusko mimo Rusko I. Brno 1993.

⁸ Klimowicz, T.: Obywatele Arkadii. Losy pisarzy rosyjskich po roku 1917. Wrocław 1993.